

là, cal destacar la revisió i el replantejament que va fer d'un tòpic característic de la historiografia catalana de la primera meitat del segle xx: *The Problem of a Catalan Mediterranean Empire, 1229-1327* (Londres: Longmans, 1975; versió catalana, Palma: Moll, 1984). No puc deixar d'esmentar la introducció i anotació de la *Crònica* del rei Pere el Cerimoniós que va traduir a l'anglès la seva mare, Mary Hillgarth (*The Chronicle of Pere III of Catalonia (Pedro IV of Aragon)*, 2 vol., Toronto: Pontifical Institute of Mediaeval Studies, 1980). La introducció va ser publicada en català com «La personalitat política i cultural de Pere III a través de la seva *Crònica*» (*Llengua & Literatura* 5, 1992-1993) i continua essent, encara avui, l'estudi més suggeridor sobre el rei Pere.

La brillant carrera acadèmica de J. N. Hillgarth s'estén durant més de trenta anys. Primer, com a Senior Research Fellow del Warburg Institute, de Londres (1959-1962). Es trasllada després a Estats Units, primer com a membre de l'Institute for Advanced Studies de Princeton (1963-1964) i Visiting Lecturer in History a la Universitat de Texas a Austin (1964-1965), i després com a Lecturer in History i Assistant Professor of History a la Universitat de Harvard (1965-1970); i com a Associate Professor of History i Professor of History al Boston College (1970-1977). Finalment arriba al Canadà com a Professor of History al Centre for Medieval Studies i Senior Fellow al Pontifical Institute of Medieval Studies de Toronto, del 1977 fins a la seva jubilació el 1995. Del seu pas per totes aquestes institucions acadèmiques, en resulta una llista de deixebles il·lustres que posen de manifest la seva capacitat de mestratge: Pamela M. Beattie, Thomas E. Burman, Mark D. Meyerson, Leah Shopkow...

Entre els múltiples reconeixements i guardons que va rebre en vida, destacaré que era Magister de la Maioricensis Schola Lullistica (1969), membre corresponent de la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona (1974) i de l'Institut d'Estudis Catalans (Secció Històrico-Arqueològica, 1996), premi de la Crítica Serra d'Or de Catalanística (1993), premi Catalònia de l'IEC (1994), medalla de la Universitat de les Illes Balears (2008).

El professor Hillgarth era una persona reservada i una mica distant en el tracte, com correspon a un professor anglès, posseïdor d'una finíssima i esmolada ironia; era estimat per tots els seus deixebles i col·legues. Els seus estudis són un model de sensatesa, de mesura, de rigor, de voluntat de proporcionar als seus lectors un coneixement clar, distint, honest, en la millor tradició intel·lectual anglosaxona. Feia anys que vivia retirat a Londres, amb poc contacte amb el món acadèmic mallorquí o català; el llegat que ens deixa és certament valuós i fecund.

Albert SOLER
Centre de Documentació Ramon Llull
Universitat de Barcelona

IN MEMORIAM JEAN LE DÛ
(1938-2020)¹

El professor d'Estudis Cèltics de la Universitat de la Bretanya Occidental Jean Le Dû ens va deixar de manera sobtada el 6 de maig de 2020. Nascut a Dieppe el 1938, va passar els primers anys a Plougrescant, poble costaner del departament de Côtes-d'Armor. En aquell moment i lloc, parlar bretó era la cosa més natural del món, ja que aleshores a Plougrescant hi vivien principalment famílies d'agricultors i pescadors. Molts d'aquests van emigrar a Le Havre, Dieppe o Boulogne fugint de la pobresa material i cercant una vida millor i més confortable per a ells i els seus

1. La bibliografia dels treballs de Jean Le Dû es pot consultar a la pàgina web següent: <https://www.univ-brest.fr/crbc/menu/Membres+du+laboratoire/Enseignants-chercheurs/Jean_Le_D_>.

fills. Així, el 1946, va retornar a Dieppe amb la seva mare; allà hi tenia la base el seu pare, embarcat en un pesquer d'arrossegament. Visqué al Pollet, el barri dels pescadors de Dieppe, on els habitants parlaven habitualment el seu *badume*² d'oïl: el *polletais*. Més endavant assistí al Collège Jehan Augo, que dona sobre el port i el moll Henri IV on atraquen els vaixells holandesos de pesca de l'arengada. Relacionant-s'hi aprèn l'holandès:

J'ai connu sur place des pêcheurs hollandais qui relâchaient pendant le week-end, en bon protestants. Je suis même allé passer des vacances de Noël à Katwijk-aan-Zee chez l'un d'entre eux, vers l'âge de quinze ans. J'ai aussi connu des Anglais qui voyageaient sur la ligne Dieppe-Newhaven, et j'ai passé quelque temps dans une famille de Cockneys de Londres. J'ai décidé vers l'âge de quatorze ans de ne m'adresser qu'en breton à mes parents : ils ont trouvé cela plutôt curieux, mais ils s'y sont faits !

Així doncs, des de la seva infància i adolescència a Dieppe amb nombroses anades i vingudes a Plougrescant, en Jean es mou en un barri marítim popular on hi ha tots els ingredients que li desvetllaran l'interès pels temes que seran més tard al centre de la seva recerca: l'estudi de la varietat lingüística sobre el terreny, la geolingüística i la sociolingüística: qui parla en quin idioma?, a qui? i, en quines circumstàncies?

De 1956 a 1959, estudia a la Universitat de Rennes i obté una llicenciatura en anglès, però amb nombrosos certificats de llengües cèltiques: bretó, gal·lès antic i modern, antic irlandès. Assisteix amb assiduitat a les conferències del professor François Falc'hun sobre dialectologia, geolingüística i toponímia bretona i celta. El professor Jean Gagnepain, especialista en llengües cèltiques, havia retornat a Rennes després d'una llarga estada de deu anys a Dublín, l'anima a anar a Galway per aprendre el gaèlic. En Jean esdevindrà, doncs, el primer lector de francès de la Universitat de Galway de 1959 a 1961. Per perfeccionar el seu irlandès de Conamara, viatja sovint a les illes d'Aran, a Inis Meáin, directament des de Galway a bord del Naomh Eanna, amb un transbordament en un *coracle* (bot lleuger de petites dimensions propi del país de Gal·les i Irlanda) per arribar a l'illa, que en aquell moment no tenia cap port d'aigües profundes.

Va continuar els estudis a Rennes i hi va ser professor assistent de fonètica general a partir de 1965. El 1968 va defensar la tesi de tercer cicle amb un tema de fonètica anglesa i va començar l'ensenyament de llengües cèltiques a la recentment creada Universitat de Brest amb François Falc'hun que s'hi havia traslladat. Aquest li va demanar d'iniciar les enquestes per al *Nouvel Atlas Linguistique de Basse-Bretagne (NALBB)*, que es va publicar finalment el 2001. Aquesta obra indispensable per a l'estudi dels parlars bretons consta de 600 mapes amb 187 punts d'enquesta. És la continuació i compleció de l'*Atlas Linguistique de Basse-Bretagne (ALBB)* (1924-1963) de Pierre Le Roux, els materials lingüístics del qual, recollits entre 1913 i 1920, son restituïts en 600 mapes amb una xarxa de 78 punts d'enquesta. Aquest projecte de recerca de llarga durada li va permetre adquirir uns coneixements inigualables de la variació geolingüística del bretó. El 1978 va defensar la tesi d'estat intitulada *Le parler breton de la presqu'île de Plougrescant*. Encara en els anys següents va completar pacientment aquest lèxic fins a presentar el 2012 un diccionari francès-bretó i bretó-francès: *Le Trégorrois à Plougrescant*. El 1978, François Falc'hun es jubila i poc després Jean Le Dù el succeeix com a catedràtic d'Estudis Cèltics a Brest.

Des del començament dels anys 1980, Jean Le Dù reflexiona amb Yves Le Berre sobre el paper del bretó en la societat. Dialogant amb els diferents corrents de la sociolingüística, proposen dues eines d'anàlisi: la tipologia 'badume/standard/norme' i la distinció de les dues esferes complementàries 'paritària' i 'no-paritària' de la llengua en situació diglòssica. El *badume* del bretó (*e-)ba(rz) du-m(añ)*, "chez moi/nous" es defineix com «un parler familier, identitaire, qui, selon

2. Pel terme *badume*, vegeu més endavant en aquest mateix text.

ses locuteurs, ne s'enseigne pas, mais s'acquiert naturellement, par imprégnation, comme l'air qu'on respire». La cooperació amb Yves Le Berre tingué com a resultat nombroses publicacions que es recolliren el 2019 en el volum *Métamorphoses – Trente ans de sociolinguistique à Brest (1984-2014)*.

En el marc del Centre de Recherche Bretonne et Celtique (CRBC), van crear el 1984 el Groupe de Recherche sur l'Économie Linguistique de la Bretagne (GRELB) i hi van associar la publicació de la revista *La Bretagne Linguistique*. Aquesta revista publica regularment els treballs dels investigadors convidats del GRELB i té l'ambició d'oferir constantment punts de vista sobre les pràctiques lingüístiques i culturals de la Bretanya i dels països celtòfons, a França, a Europa i al món. Els col·loquis són interdisciplinaris i es nodreixen i enriqueixen amb treballs arqueològics, històrics, sociològics i literaris.

Amb els treballs de Falc'hun i els mapes del *NALBB* i de l'*ALBB*, Le Dù confirma sens dubte que, a la Baixa Bretanya, els límits dels bisbats no es corresponen amb els límits lingüístics. El conjunt de mapes estudiats posa en relleu l'existència d'una bipartició dialectal nord-oest/sud-est que coincideix amb la repartició dels antics territoris gals dels Osismes i dels Vènets, i revela una continuïtat lingüística de llarga durada. Igualment, els contactes celtoromànics observables a escala armoricana poden, segons Jean Le Dù, donar elements de resposta a problemes de l'evolució diacrònica i diatópica del domini gal·loromànic. No volgué dissociar l'estudi geolingüístic bretó i cèltic dels fets dialectals romànics que es poden observar en l'*Atlas Linguistique de la France* i en els atles regionals francesos publicats en el marc del GDR 09 del CNRS (Groupe de Recherche des Atlas Régionaux del Centre National de la Recherche Scientifique), que va dirigir de 1986 a 1996. En col·laboració amb Guylaine Brun-Trigaud, va publicar nombrosos articles que mostren la manera com alguns fets lingüístics celtes poden fer llum sobre altres fets dels parlars gal·loromànics i viceversa. A *Lectures de l'Atlas Linguistique de la France de Gillieron et Edmont* (Le Dù / Brun-Trigaud / Le Berre 2005) se'n presenten nombrosos exemples cartografiats. Els mapes inèdits de Falc'hun posen en relleu nombroses concordances lingüístiques entre la Bretanya celtòfona i l'antiga Gàl·lia cèltica. Falc'hun ja havia avançat la hipòtesi d'una antiga continuïtat atlàntica, trencada al nivell de l'estuari del Loira i que arribaria fins i tot al de la Garona.

Aquestes constatacions tenen continuïtat en la participació de Jean Le Dù en els treballs de l'*Atlas Linguistique Roman (ALiR)*, creat per Michel Contini el 1987 a la Universitat de Grenoble i codirigit avui en dia per Elisabetta Carpitelli. L'*ALiR* té, efectivament, dos punts d'enquesta bretons de manera que pugui contribuir a aquestes comparacions entre les zones cèltica i romànica. L'*ALiR* és el resultat dels treballs del principal atles multilingüe: l'*Atlas Linguarum Europae (ALE)*. Aquest projecte internacional, iniciat el 1970 per la UNESCO, estudia els fets geolingüístics europeus a partir de 2.631 punts d'enquesta repartits dels Urals a l'Atlàntic i d'Islàndia a l'illa de Malta. Les publicacions de l'*ALE*, que consisteixen en mapes lingüístics comentats, fan evident l'existència de correlacions lèxiques i de motivació entre diferents àrees lingüístiques. En Jean va seguir tota la seva vida amb l'aprenentatge de noves llengües. A més de les ja esmentades, dominava l'italià, l'espanyol, el portuguès, el turc, els criolls de les Petites Antilles... Era veritablement un poliglòt. La recerca en el marc de l'*ALE* era, per tant, un camp especialment apassionant per a ell.

Mario Alinei (1926-2018), president de l'*ALE* de 1983 a 1998, inicia el seu comentari del mapa que cartografia el concepte 'arc de Sant Martí' amb la hipòtesi que tots els signes lingüístics neixen amb una motivació. En Jean va seguir amb atenció els treballs de Mario Alinei i particularment el concepte de 'Paradigme de la Continuité Paléolithique' (PCP) que va exposar en la seva obra *Origini delle lingue d'Europa* (1996-2000), sobre la qual va redactar una ressenya detallada (*Études Celtiques* 2003). Alinei intenta demostrar que el lèxic dels dialectes europeus actuals conserva en part trets dels parlars de la prehistòria més antiga. Es basa en les concordances entre

àrees lingüístiques i arqueològiques. En Jean va considerar que aquesta hipòtesi ofereix un punt de vista heurístic per a noves recerques prometedores per intentar explicar la diversitat de llengües i poblacions d'Europa i, més particularment, per la zona Manche-Atlantique. Basant-se en el seu coneixement profund de les variacions dialectals d'Europa, dona suport a la idea d'Alinei que no es pot parlar de filiació entre les llengües com admeten els indoeuropeïstes, sinó que s'ha de parlar d'hibridació ètnicosocial en un context de contacte geogràfic. Estem, doncs, davant d'una veritable posada en qüestió de la concepció tradicional del canvi lingüístic: les llengües no són "organismes naturals" contínuament en evolució; les llengües són, per contra, conservadores, i evolucionen només obligades pels contactes geogràfics i ètnics i les transformacions socioculturals.

En Jean insistí sempre en el fet que aquest tipus de recerca només podia tenir èxit en el marc d'una cooperació internacional i interdisciplinària que ajuntés els esforços de lingüistes, arqueòlegs i genetistes. Fou en aquesta òptica que treballà amb l'arqueòleg Pierre Gouletquer en els anys 1990-2000. Així, després d'haver detectat i acumulat referents arqueològics a la península armoricana durant més de 35 anys, es demostra que els principals límits culturals i lingüístics que apareixen en l'anàlisi de les dades del *NALBB* i *ALBB* ja estarien establertes des del Mesolític. Efectivament, la trama de territoris marcada pels pobles semisedentaris del Mesolític hauria estat adoptada pels homes del Neolític. I sembla haver-se mantingut en grans línies en les cultures que s'hi han succeït fins a principis del segle xx.

Les semblances lingüístiques i antropològiques també són investigades en el marc de l'*Atlas Linguistique des Côtes de l'Atlantique et de la Manche (ALCAM)*. Iniciat en els anys 1980 per Patrice Brasseur, aquest atlas té 82 punts d'enquesta entre el Flandes francès i fins al País Basc francès. En Jean va coordinar les enquestes bretones que, malauradament, van restar incompletes. Només les respostes recollides a la Manche romànica han estat publicades en un estudi rigorós i detallat per Patrice Brasseur en l'*Atlas Linguistique et Ethnographique des Côtes de la Manche* de 2016. En Jean em va encoratjar a reviuere l'*ALCAM*, que havia restat aturat. Així doncs, amb la seva supervisió benvolent i en col·laboració amb Patrice Brasseur, vaig presentar el 2017 un nou projecte de recerca per a l'*ALCAM* que va, en aquesta ocasió, més enllà de les costes franceses i examina els fenòmens de continuïtat lingüística i cultural al llarg del litoral de l'oest nord Atlàntic, des de la Península Ibèrica fins a Escòcia.

L'*ALCAM* es desenvolupa avui en dia en el marc d'ARMERIE (Archéologie Maritime et Recherche Interdisciplinaire Environnementale), dirigit per Yvan Pailler, arqueòleg a l'Institut Universitaire Européen de la Mer (IUEM) a Brest. ARMERIE és un grup de recerca multidisciplinari que estudia les relacions de l'home amb el medi marítim a la zona Manche-Atlantique des de la prehistòria fins als nostres dies, i proposa hipòtesis innovadores gràcies a les darreres descobertes en el terreny de l'arqueologia, la geolingüística i la genètica de les poblacions. En Jean encoratjà amb entusiasme els nostres estudis, que són la prolongació i renovació dels que havia iniciat amb Mario Alinei i Pierre Gouletquer. El maig de 2019 Jean Le Dù va participar a les nostres primeres presentacions públiques a Brest i va acceptar de formar part del nostre comitè d'experts. Que aquest nou projecte representi una continuïtat per molt de temps de les múltiples i infatigables recerques inspirades pel nostre amic i col·lega irremplaçable.³

Kenavo Jean.

Daniel LE BRIS
Universitat de Bretanya Occidental

3. Agraeixo a Maria-Reina Bastardas la traducció catalana de la versió original en francès d'aquest text.